

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ «ЧЕРНІГІВСЬКИЙ КОЛЕГІУМ»
ІМЕНІ Т. Г. ШЕВЧЕНКА**

**НАВЧАЛЬНО-НАУКОВИЙ ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ ТА
СОЦІОГУМАНІТАРНИХ ДИСЦИПЛІН ІМЕНІ О. М. ЛАЗАРЕВСЬКОГО**

Кафедра всесвітньої історії та міжнародних відносин

**КВАЛІФІКАЦІЙНА РОБОТА
НА ТЕМУ:**

**«АРАБСЬКА ВЕСНА 2010–2012 РР. ТА ЇЇ ВПЛИВ НА КРАЇНИ
ПІВНІЧНОЇ АФРИКИ»**

Галузь знань: 03 Гуманітарні науки
Спеціальність: 032 Історія та археологія
Освітній рівень: бакалавр

Виконав:

Супрун Павло Андрійович,
студент 41 групи

Науковий керівник:

Стрілюк Олена Борисівна,
кандидат історичних наук, доцент

Рецензент:

Острянюк Андрій Миколайович,
кандидат історичних наук, доцент,
завідувач кафедри історії України,
археології та краєзнавства

Роботу подано до розгляду _____ 2025 року.

Студент	_____	<u>Павло СУПРУН</u>
	(підпис)	(прізвище та ініціали)
Науковий керівник	_____	<u>Олена СТІЛЮК</u>
	(підпис)	(прізвище та ініціали)
Рецензент	_____	<u>Андрій ОСТРЯНКО</u>
	(підпис)	(прізвище та ініціали)

Кваліфікаційна робота розглянута на засіданні кафедри
всесвітньої історії та міжнародних відносин

(назва кафедри)

протокол № 8 від 22.05.2025 року

Студент допускається до захисту цієї роботи в екзаменаційній комісії.

Завідувач кафедри	_____	<u>Костянтин ЯЧМЕНІХІН</u>
	(підпис)	(прізвище та ініціали)

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ	4
ВСТУП	5
 РОЗДІЛ 1. ПЕРЕДУМОВИ ТА ПРИЧИНИ АРАБСЬКОЇ ВЕСНИ	11
1.1. Політичні умови	11
1.2. Економічні та соціальні чинники протестів	14
1.3. Роль зовнішніх факторів	17
 РОЗДІЛ 2. ПОРІВНЯЛЬНИЙ АНАЛІЗ РЕВОЛЮЦІЙНИХ ПРОЦЕСІВ ..	21
2.1. Успішні революції: Туніс та Єгипет	21
2.2. Лівія: громадянська війна як наслідок революції	23
2.3. Протести в Алжирі та Марокко: чому революції не відбулись?	27
 РОЗДІЛ 3. НАСЛІДКИ АРАБСЬКОЇ ВЕСНИ:	
ДЕСЯТЬ РОКІВ ПОТОМУ	32
3.1. Політичні зміни: успіхи та невдачі демократизації	32
3.2. Соціально-економічні наслідки	35
3.3. Геополітичні зміни та наслідки для безпеки	40
 ВИСНОВКИ	45
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ	48
ДОДАТКИ	57

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

БСПА	—	Близький Схід та Північна Африка
ВВП	—	Валовий внутрішній продукт
ІДІЛ	—	Ісламська Держава Іраку та Леванту
ІЛР	—	Індекс людського розвитку
ЗМІ	—	Засоби Масової Інформації
НАТО	—	North Atlantic Treaty Organization – Організація Північноатлантичного договору
ООН	—	Організація Об'єднаних Націй
ПНР	—	Перехідна Національна Рада Лівії
ТБ	—	Телебачення
MENA	—	англомовний акронім від словосполучення « M iddle E ast and N orth A frica» – регіон у складі Близького (Середнього) Сходу та Північної Африки

ВСТУП

Актуальність дослідження. Дослідження Арабської весни 2010–2012 рр. та її впливу на країни Північної Африки зберігає свою високу актуальність через низку причин. По-перше, події цього періоду кардинально змінили політичний, соціально-економічний та безпековий ландшафт регіону, зумовивши як значні трансформації, так і довготривалі виклики. Регіон Північної Африки й досі відчуває наслідки цих повстань, що проявляється у нестабільності, змінах у державному управлінні та спробах побудови нових суспільно-політичних моделей.

По-друге, глибокий аналіз довгострокових ефектів Арабської весни дозволяє не лише краще зрозуміти динаміку внутрішньо регіональних процесів, а й отримати цінні уроки для майбутніх зусиль щодо реформ та демократизації у країнах Близького Сходу та Північної Африки (БСПА). Вивчення успіхів та невдач цих повстань є критично важливим для прогнозування та формування ефективних стратегій сталого розвитку та подолання кризових явищ.

По-третє, наслідки Арабської весни мали значний вплив на глобальну політику та міжнародну безпеку, зокрема через зростання міграційних потоків, поширення тероризму та посилення ролі зовнішніх акторів у регіоні. Розуміння першопричин та наслідків цих подій є необхідним для формування ефективної зовнішньої політики та адаптації до змін у сучасному багатопольарному світі. З огляду на зростаючий інтерес України до розширення геополітичних зв'язків, зокрема з країнами Африки та Близького Сходу, дестабілізаційні процеси та спроби трансформації регіону набувають додаткової значущості для українського дослідницького поля.

Таким чином, комплексний аналіз Арабської весни та її впливу на країни Північної Африки є своєчасним і необхідним для академічного розуміння сучасних глобальних викликів.

Мета роботи: комплексно дослідити чинники, що спричинили початок Арабської весни у країнах Північної Африки, здійснити компаративний аналіз революційних процесів у Тунісі, Єгипті, Лівії, Алжирі та Марокко, а також оцінити довгострокові трансформації у політичному, соціально-економічному, безпековому та геополітичному векторах більш ніж через десятиліття після зазначених подій.

Досягнення поставленої мети передбачає вирішення наступних **завдань**:

- проаналізувати джерельну базу дослідження та здійснити огляд стану наукової розробки проблеми;
- визначити та класифікувати передумови та безпосередні причини початку Арабської весни у країнах Північної Африки;
- здійснити компаративний аналіз перебігу та особливостей революційних процесів у обраних країнах Північної Африки (Туніс, Єгипет, Лівія, Алжир, Марокко);
- визначити та оцінити соціально-економічні наслідки Арабської весни для країн Північної Африки;
- проаналізувати довгострокові політичні трансформації та їхній вплив на стабільність і державне управління в країнах Північної Африки після Арабської весни;
- сформулювати загальні висновки щодо впливу Арабської весни на країни Північної Африки та її значення для сучасних міжнародних відносин.

Для досягнення поставленої мети та завдань у дослідженні застосовано комплексний підхід, що включає як загальнонаукові, так і спеціальні **методи**:

- *міждисциплінарний підхід* дозволив здійснити інтегрований аналіз політичних та економічних змін, оцінити соціально-економічні наслідки та пояснити причини повстань, поєднуючи елементи політології, економіки та соціології;
- *історичний аналіз* використовувався для відстеження хронологічної послідовності подій, виявлення передумов та динаміки розвитку Арабської

весни, а також для здійснення компаративного зіставлення процесів у досліджуваних країнах;

- *статистичний аналіз* застосовувався для обробки та інтерпретації кількісних даних, пов'язаних з ключовими показниками, такими як індекс демократії, рівень ВВП, індекс людського розвитку, індекс корупції та рівень безробіття, що дозволило об'єктивно оцінити зміни в регіоні.

Теоретичною основою дослідження слугували:

- *інтегруюча теорія соціальних рухів*, що дозволила осмислити характер та рушійні сили повстань.
- *теорія демократизації*, яка стала рамкою для аналізу спроб політичних трансформацій та їхніх результатів.
- *політична економія*, що забезпечила інструментарій для вивчення взаємозв'язків між політичними процесами та економічними умовами в країнах Північної Африки.

Об'єктом дослідження є процеси революцій та протестів, відомі як Арабська весна, що розгорнулися у 2010–2012 рр. у країнах Північної Африки: Тунісі, Єгипті, Лівії, Алжирі та Марокко.

Предметом дослідження є чинники, що зумовили виникнення Арабської весни, особливості перебігу революційних перетворень у зазначених країнах, а також їхні довгострокові наслідки, що проявилися у трансформаціях політичної системи, соціально-економічних умов, безпекової ситуації в регіоні та геополітичного становища.

Хронологічні межі дослідження охоплюють період з початку Арабської весни у 2010 році і до 2024 року. Це дозволяє провести комплексний аналіз як початкових результатів, так і довгострокових трансформацій та ефектів від зазначених подій.

Територіальні межі роботи визначаються країнами Північної Африки, які були охоплені подіями Арабської весни: Марокко, Алжир, Туніс, Лівія та Єгипет.

Наукова новизна одержаних результатів полягає у:

- всебічному компаративному аналізі причин, перебігу та довгострокового впливу Арабської весни на політичний, соціально-економічний та безпековий ландшафт п'яти країн Північної Африки (Тунісу, Єгипту, Лівії, Алжиру та Марокко).

- систематизації та узагальненні актуальних даних щодо наслідків цих подій, включаючи найновішу інформацію до 2024 р., що дозволяє оцінити стабільність та вектори розвитку регіону через понад десятиліття після початку повстань.

- інтеграції міждисциплінарних підходів (історичного, політологічного, економічного) для глибшого розуміння складності трансформаційних процесів у регіоні.

Практичне значення роботи полягає в тому, що її результати узагальнюють і систематизують існуючі наукові здобутки з теми Арабської весни та її впливу на країни Північної Африки, що може слугувати інформаційною базою для подальших наукових досліджень. Результати роботи можуть бути використані при написанні узагальнювальних праць, навчальних посібників, спецкурсів та лекцій з історії, політології та міжнародних відносин, присвячених регіону Близького Сходу та Північної Африки. Крім того, вони мають значення для формування експертних оцінок та рекомендацій щодо взаємодії з країнами Північної Африки в контексті сучасних геополітичних викликів.

Апробація результатів дослідження проходила на XXVIII щорічній конференції молодих учених та студентів (Чернігів, 2025 р.). На основі окремого розділу кваліфікаційної роботи підготовлено та подано до друку статтю на тему «Арабська весна 2010–2012 рр. та її вплив на Єгипет».

Також було взято участь у дебатах про стратегії розвитку Європи та світу. Захід відбувся в рамках реалізації проєкту «Європа та європейці у світлі змагань інтелектуальних традицій» (програма Erasmus+ напряму Jean Monnet № 101127471, ERASMUS-JMO-2023-MODULE).

Джерельна база роботи сформована з урахуванням принципів об'єктивності та міждисциплінарного підходу. Враховано соціально-економічні та політичні умови функціонування дореволюційних і постреволуційних режимів у країнах Північної Африки.

Дослідження спирається на аналіз офіційних статистичних показників, серед яких: Індекс сприйняття корупції (Transparency International), Індекс демократії (The Economist Intelligence Unit), Індекс людського розвитку (UNDP), Валовий внутрішній продукт за даними Світового банку, Індeksi свободи преси (Freedom House, Reporters Without Borders), Дані про гендерну рівність (UN Women, Arab Barometer) тощо.

Окрему категорію джерел складають публікації провідних міжнародних та українських медіа та аналітичних центрів, зокрема: BBC, Al Jazeera, Reuters, Deutsche Welle, The Washington Post, Foreign Affairs, The Washington Institute, Arab Center Washington DC, УНІАН, Радіо Свобода, Український тиждень, ТСН, Кореспондент та інші.

Таким чином, джерельна база включає статистичні матеріали з понад 8 міжнародних баз даних і рейтингів і понад 20 аналітичних та новинних публікацій щодо подій та наслідків Арабської весни. В цілому вона є цілком репрезентативною для вирішення поставлених у роботі завдань.

Стан наукової розробки проблеми. Окремі аспекти Арабської весни висвітлювалися у працях представників української та зарубіжної історіографії, зокрема: А. Браїло [2], Є. Габер [4], В. Газіна [5], Ю. Скороход [21], А. Lawrence [49], А. Lewis [50], М. Karshenas [47] та інших. У їхніх дослідженнях висвітлено соціально-економічний розвиток країн арабського світу як каталізатор революційних процесів, проаналізовано моделі суспільно-політичних трансформацій, причини й особливості наслідків Арабської весни для держав Північної Африки, а також її вплив у контексті регіональної безпеки.

Водночас, попри значний внесок згаданих дослідників, наявні праці мають певні обмеження, які не дозволяють повною мірою розкрити багатогранний і довготривалий вплив цих подій на країни Північної Африки. Більшість аналізів

зосереджені на короткостроковому ефекті або мають вузький регіональний фокус.

Ця кваліфікаційна робота прагне заповнити означені прогалини шляхом:

- детального розгляду причин і наслідків Арабської весни у п'яти ключових державах регіону (Туніс, Єгипет, Лівія, Алжир, Марокко);
- охоплення ширшого хронологічного періоду – з 2010 до 2024 року, що дозволяє проаналізувати довгострокові трансформації;
- здійснення системного порівняльного аналізу для виявлення спільних та відмінних рис розвитку зазначених країн після революцій.

Таким чином, робота пропонує комплексне бачення Арабської весни, її впливу на політичний, економічний і безпековий ландшафт Північної Африки через призму понад десятирічного історичного досвіду.

РОЗДІЛ 1

ПЕРЕДУМОВИ ТА ПРИЧИНИ АРАБСЬКОЇ ВЕСНИ

1.1. Політичні умови

До масштабних політичних криз в країнах Арабського світу передували роки тимчасового економічного зростання. Проте, незважаючи на періодичні зміни влади та суспільні трансформації, ці проблеми не вирішували накопичених глибоких протиріч. Для північноафриканських країн було характерним зосередження влади в руках однієї людини та її родини – чи то монарха, як у Саудівській Аравії, чи то президента, як в Єгипті, що акумулював повноту влади, або ж диктатора, як у Лівії під керівництвом Муаммара Каддафі.

Внутрішні чинники відіграли особливу роль у формуванні політичних причин для майбутніх революцій. З серйозними проблемами стикалося пересічне населення, особливо молодь, яка не мала можливостей для покращення умов життя. Показники рівня життя знижувалися, тоді як привілейовані верстви населення, зокрема політична еліта, користувалися всіма благами, занурюючись у корупцію та ігноруючи потреби суспільства. Влада часто ставала спадковою власністю, що перебувала під контролем сімейних кланів та наближених до правителя осіб. Така політична ситуація несла у собі значний дестабілізаційний потенціал, який зрештою вибухнув у Тунісі у грудні 2010 р., запустивши хвилю революцій по всьому арабському світу [6, с. 63].

Своєчасна модернізація та демократизація могли б запобігти кризі, однак ситуація склалася інакше. Окремі спроби реформування авторитарних арабських режимів у минулому мали дуже обмежений характер і не були підтримані широкими масами. Різні опозиційні сили висували свої ідеї демократизації, але не мали єдиної програми дій. Важливе значення в кожній революції має соціальна база. Арабська весна стала унікальним явищем, що об'єднало широкі соціальні групи. Протести мали масовий характер, а серед основних вимог

протестувальників були боротьба з корупцією, безробіттям і високими цінами на продукти першої необхідності.

Спочатку народні виступи починалися як так звані «хлібні бунти», викликані складною соціально-економічною ситуацією, але поступово політичні вимоги стали ключовими. До закликів економічних і соціальних реформ додавалися вимоги зміни режиму, проведення демократичних виборів, забезпечення свободи слова та легалізації опозиційних партій.

З початком революційних подій різні політичні сили, від радикалів до демократів і лібералів, спробували використати ситуацію для приходу до влади. Фуад Аджамі [1] назвав події 2010–2012 років «Третім пробудженням в новітній історії арабського світу». Саме тоді революції почали набувати національних особливостей, формуючи власні політичні контексти. Виникли такі поняття, як «туніська», «єгипетська» чи «алжирська» Арабська весна [5, с. 61-62]. Політичні партії регіону висували різні концепції розвитку – від поміркованих ісламських демократій до радикально ісламістських програм, наближених до ваххабізму чи салафізму. Однак відсутність політичного досвіду, культури демократичного управління та ефективних лідерів, здатних взяти відповідальність за країну, призвела до того, що деякі держави опинилися у ще гіршому становищі, ніж до початку революцій.

Політичні наслідки Арабської весни суттєво відрізнялися в різних країнах. Держави західного узбережжя Північної Африки зазнали значних змін. У Тунісі революція була найшвидшою та найуспішнішою. Вже у жовтні 2011 р. на виборах перемогла помірковано-ісламська партія Ен-Нахда, що виступала за демократичні цінності та туніську національну ідентичність. Уряд очолив її представник Хамаді Джебалі [2]. Туніс став єдиним прикладом успішного переходу до демократії після революцій.

Алжирська та Марокканська весна пройшли відносно мирно, порівняно з Лівією та Єгиптом, завдяки превентивним діям правлячих режимів. В Алжирі масові протести, що виникли на фоні Арабської весни через соціально-економічні проблеми та багаторічне правління президента Абдельазіза

Бутефліки [3], призвели до певних поступок. Вже через чотири місяці заворушень Бутефліка виступив з промовою щодо внесення змін до конституції, законів про ЗМІ, виборів до парламенту та політичних партій. Нарешті, надзвичайний стан, встановлений понад 20 років тому, було знято. Проте ці політичні зміни принесли лише тимчасовий ефект. Остаточо Бутефліка залишив посаду лише у 2019 р. після нової хвилі мітингів.

У Марокко вже після декількох місяців протестів король Мохаммед [4] звернувся до свого народу із заявою про початок конституційної реформи та оголосив про відкриті парламентські вибори, переможець яких сформує новий уряд. Було створено комісію, яка мала обмежити вплив та владу короля. Внесені зміни дійсно обмежили повноваження монарха, надавши більше виконавчих функцій прем'єр-міністру та парламенту. Проте король зберіг контроль над збройними силами і ключовими безпековими структурами. У листопаді 2011 р. перемогу на виборах здобула поміркована ісламська партія, що дозволило зберегти стабільність і національну ідентичність країни. Така модель держави є чудовим прикладом для країн Арабської Африки.

Повалення режиму Хосні Мубарака в Єгипті спочатку привело до влади ісламістів, які своєю чергою намагалися узурпувати владу в країні. Замість свободи та демократії країна отримала нового диктатора, військовий переворот і тривалі заворушення. Президентом став Абдель-Фаттах ас-Сісі, який править Єгиптом понад 11 років. Разом із посиленням авторитаризму в країні відбувся розкол суспільства на секуляристів, які підтримували помірковані реформи, та ісламістів, які прагнули поширення шаріатських норм.

Проте, найкривавішим результатом революції є її перехід у фазу громадянської війни, як це сталося в Лівії у 2011 р. Масові протести переросли у військове протистояння із залученням важкого озброєння, іноземних наземних військ та авіації. Довгі бої, криваві виступи та відступи, бомбардування цивільного населення призвели до хаосу. У жовтні 2011 р. багаторічного диктатора Лівії Муаммара Каддафі було вбито. Проте мир в країні не настав.

Політичні та збройні угруповання скористалися вакуумом влади, що призвело до другої громадянської війни, ще більш руйнівної за першу.

Таким чином, аналіз політичних умов демонструє, що Арабська весна була зумовлена глибокими системними проблемами: концентрацією влади, корупцією, відсутністю політичних свобод та застарілими авторитарними режимами. Хоча початкові вимоги часто носили соціально-економічний характер, вони швидко трансформувалися в політичні заклики до зміни влади та демократизації. Однак, попри спільні передумови, політичні наслідки революцій виявилися вкрай різномірними для країн Північної Африки. Якщо Туніс став відносно успішним прикладом переходу до демократії, а Алжир та Марокко змогли частково адаптуватися через контрольовані реформи, то в Єгипті відбулося повернення до авторитаризму, а Лівія занурилася у тривалу громадянську війну. Це підкреслює, що відсутність єдиної опозиційної стратегії, політичного досвіду та інституційної міцності значною мірою визначила неспроможність більшості цих рухів досягти стабільних демократичних перетворень, залишивши регіон MENA в умовах значної політичної нестабільності.

1.2. Економічні та соціальні чинники протестів

Складна соціально-економічна ситуація в країнах Близького Сходу та Північної Африки на початку 2000-х років була результатом тривалого історичного розвитку регіону. Серед ключових факторів – спадщина колоніального періоду, статус епіцентру протистояння під час холодної війни, численні етноконфесійні конфлікти, відсутність сталої політичної культури та постійні спроби державних переворотів. Економічні та соціальні чинники є першочерговими причинами початку протестів у регіоні. Адже основною перевагою країн БСПА [1] є саме значні запаси нафти, що є потужним важелем впливу на світову економіку, добробут громадян та загальний рівень економічного розвитку. Ці країни також мають значний потенціал для розвитку туризму та забезпечення транзиту товарів через свої території [4, с. 11-12].

Загальна економічна ситуація в зазначених країнах є складною. Одним із масштабних провалів економік арабського світу є неспроможність розвинути приватний сектор, який би функціонував без надмірної державної підтримки та міг забезпечити продуктивну зайнятість для молоді. Нестачу промислового виробництва демонструє статистика 2003 р.: сукупний експорт промислової продукції всіх країн арабського регіону був меншим за аналогічні показники Філіппін за той самий рік. У цьому випадку основним засобом створення нових робочих місць залишається державний сектор. Проблема полягає в тому, що він не готовий до демографічного тиску, адже зростання населення в країнах цього регіону є стрімким. Також спостерігається тенденція до концентрації багатства в руках окремих осіб, відсутність середнього класу, значна соціальна поляризація та зростання рівня безробіття.

Особливо останній чинник є найбільш важливим. За останні кілька десятиліть Близький Схід став свідком безпрецедентного зростання кількості молоді, що кардинально змінило його демографічний профіль. Значну частку населення працездатного віку, близько 34%, складають молоді люди у віці 15–24 років [2, с. 70]. Протягом 1996–2006 рр. робоча сила в країнах Близького Сходу та Північної Африки щорічно зростала втричі швидше, ніж у решті країн, що розвиваються, що призвело до одного з найбільших рівнів безробіття серед молоді у світі. Саме освічені верстви населення залишалися без роботи. Влада країн Арабської Африки не інвестувала кошти, отримані від експорту нафти, у розвиток тих сфер економіки, де були потрібні висококваліфіковані працівники. Через це молодь, яка здобула ґрунтовну вищу освіту та була висококваліфікованими фахівцями, була змушена погоджуватися на низькооплачувану роботу без перспектив розвитку. Хоча рівень молодіжного безробіття є відносно нижчим у багатих на ресурси країнах з меншим населенням, де державний сектор може краще адаптувати нових учасників ринку праці, ця проблема є більш гострою в країнах з надлишком робочої сили. Це стосується навіть експортерів палива, таких як Алжир, де безробіття серед молоді становить майже 30% [53, с. 296-298]. Таким чином, молодим

спеціалістам не залишалось шансів на повноцінну реалізацію та кар'єрне зростання. У кращому випадку до 20% студентів, що закінчили університет, так і не знайшли роботу. Арабські революції були викликані бідністю, безробіттям і відсутністю економічних можливостей, що своєю чергою вилилось в участь освіченої молоді в протестах Арабської весни, які стали рушійною силою революцій [5, с. 61; 73, с. 29].

Ще одна глобальна проблема економік БСПА – це відсутність динамічного приватного сектору, що також є регіональною невдачею. Арабський світ залишається фрагментованим на ізольовані географічні одиниці з обмеженими економічними зв'язками між ними. Ця фрагментація дорого коштує: для виживання і процвітання приватного сектору важливий розмір ринку. Однією з головних причин слабкості приватного сектору в регіоні є надмірна роль держави в економіці. Багато країн БСПА мають економіки, які значною мірою залежать від державних субсидій, державних підприємств та регульованих ринків. Це обмежує можливості для приватних компаній конкурувати на рівних умовах. Фрагментація арабських ринків також є значним бар'єром для розвитку приватного сектору. Країни регіону часто мають митні тарифи, торговельні бар'єри, відмінні правові системи та бюрократичні процедури, що ускладнює регіональну економічну інтеграцію. Внаслідок цього національні ринки залишаються малими, що обмежує масштаби діяльності бізнесу та його конкурентоспроможність. Адже для виживання приватного сектору важливий розмір ринку, бо великі ринки дозволяють компаніям ефективніше використовувати ресурси, знижувати витрати та залучати більше інвестицій.

Соціальні проблеми країн БСПА є другим важливим чинником, що спричинив революції в регіоні. Розшарування суспільства стало однією з багатьох соціальних проблем, суспільство було максимально розшароване, середній клас перестав існувати. За роки авторитарного правління розрісся бюрократичний апарат, посилювалися непотизм, племінні та родові переваги, а керівні посади заповнили правлячі еліти. Також великою проблемою є зростання індексу корупції. Станом на 2010 р., наприклад, Лівія займала

168 місце, Туніс – 73, Єгипет – 112, Марокко – 87, а Алжир – 106 [34]. При цьому, до 2000 року ці країни демонстрували кращі показники, розташовуючись щонайменше на 30 позицій вище у рейтингу.

Таким чином, економічні та соціальні чинники виступили ключовими рушійними силами протестів Арабської весни. Наростаюче безробіття, особливо серед освіченої молоді, неспроможність приватного сектору забезпечити достатню зайнятість, надмірна роль держави в економіці, фрагментація ринків та всеосяжна корупція в поєднанні з соціальним розшаруванням створили вибухонебезпечну суміш, яка стала безпосередньою причиною початку «хлібних бунтів» та подальших революційних подій у Північній Африці.

1.3. Роль зовнішніх факторів

Революційні події Арабської весни в країнах БСПА відрізняє поєднання внутрішніх та зовнішніх факторів. Внутрішні кризи на тлі соціальних, політичних та економічних проблем у регіоні привернули увагу інших країн, що вплинуло на хід революцій. Подекуди інші держави втручалися в ситуацію на етапі переходу революції до громадянської війни, і це втручання часто було неконтрольованим. Арабська весна, яка в результаті трансформувалася у прагнення до політичних змін всередині країн, надала іноземним гравцям сприятливий момент для усунення авторитарних режимів та приведення до влади демократичних, схильних до співпраці урядів.

Проте виникає розбіжність. Швидке залучення зовнішніх сторін до вищезазначених подій, які під виглядом допомоги у встановленні демократичних режимів діяли прямо протилежно заявленим цілям. Наприклад, вторгнення НАТО до Лівії під приводом захисту цивільного населення не тільки не досягло цілей операції, а й занурило країну в тривалу нестабільність та призвело до ще однієї громадянської війни. Іншою проблемою стало припинення підтримки на етапах, коли кінцева мета демократизації ще не була досягнута. На прикладі зароджених демократичних режимів у Тунісі [12] або в Єгипті, які потребували безперервної та розширеної допомоги для розбудови інститутів державної влади,

сприяння залученню суспільства в політику країни, зародження правової культури, створення прозорих механізмів державного управління та інших аспектів, притаманних західній цивілізації. Зовнішні актори прагнули продемонструвати себе прихильниками демократичних змін та прав людини в арабських країнах, проте їхня вибіркова та утилітарна підтримка викликала значні сумніви щодо щирості цих намірів. Часто їхня підтримка була зумовлена геополітичними міркуваннями та збереженням регіональної стабільності. Такими діями зовнішні сили спотворили прагнення до універсальної демократії в рамках зазначених подій. Стає зрозуміло, що в основі такого підходу залучення іноземних держав у справи інших країн лежить складний стратегічний розрахунок, який ставить під сумнів справжність підтримки нових демократій та загалом принципів західної цивілізації. Це призвело до підриву довіри до західних демократій та поставило під сумнів їхній вплив на формування демократії в арабському регіоні.

Арабська весна в один момент переплелась з геополітичними мотивами та переросла з локальної революції в ряд подій глобального значення. Участь зовнішніх гравців в Арабській весні стала вирішальним моментом, коли короткострокові стратегічні вигоди зіткнулися з довгостроковими демократичними цілями руху нової «весни народів». Приєднання зовнішніх учасників до певних режимів задля отримання негайних стратегічних переваг призвело до конфлікту між геополітичними інтересами та демократичними цілями, які символізувала Арабська весна, адже збіг інтересів часто призводив до практичного партнерства з урядами, дії яких суперечили прагненням народних повстань [54; 61].

Якщо говорити про окремі країни, то ситуація в Лівії є яскравим прикладом іноземного втручання та інтервенції. Потреба в дотриманні міжнародних правових принципів має подвійне значення. По-перше, вони встановлюють прозорі рамки зовнішніх дій іноземних держав, стримуючи тенденцію до одностороннього втручання, що може призвести до загострення напруженості. По-друге, вони захищають довіру революціонерів до зовнішніх зусиль,

зменшуючи сприйняття того, що ці зусилля керуються власними інтересами, а не справжніми гуманітарними проблемами. Лівійський сценарій підкреслює необхідність ретельного дотримання цих критеріїв, щоб запобігти непередбачуваним наслідкам, які можуть спровокувати неправомірні дії. Лівійський приклад суттєво вплинув на ландшафт майбутніх операцій. Аналіз наслідків вторгнення в Лівію підкреслює необхідність глибокого розуміння внутрішньої динаміки країни, її культурних нюансів та політичних структур. Ситуація в Лівії в контексті Арабської весни є яскравою ілюстрацією непередбачуваних наслідків одностороннього іноземного втручання. Хоча військові дії були розпочаті з благородними намірами, вони швидко перетворилися на хаос і нестабільність.

Туніський, єгипетський, марокканський та алжирський сценарії Арабської весни викликали хвилю оптимізму, адже народи цих країн прагнули демократичного режиму та дотримання базових принципів демократії загалом. Але наслідки протестів виявили сумну правду: крихкість новоутворених демократичних структур або взагалі продовження авторитарних тенденцій після Арабської весни. Ці тенденції призвели до нестабільності в регіоні у подальші роки та підкреслюють загальне занепокоєння щодо впливу зовнішніх чинників [10, с. 12-13]. Роль зовнішніх впливів стала вирішальною як на початку революцій, так і у формуванні траєкторії розвитку країн надалі. Проте, якщо до та під час протестів зовнішні сили декларували підтримку демократичних реформ, то постреволюційний період виявив нові виклики, що потребували значно більшої допомоги: від фінансування до розбудови державних інститутів. Новостворені демократії арабської Африки стали дуже вразливими без зовнішнього залучення, тому послідовна та постійна підтримка стала важливим аспектом. Вразливість молодих демократій після Арабської весни слугує серйозним нагадуванням про складність демократичних перетворень. Відродження авторитарних тенденцій підкреслює важливість того, щоб зовнішні зацікавлені сторони надавали послідовну і тривалу підтримку, яка перевершує початковий революційний запал. Уроки Єгипту, Тунісу, Марокко та Алжиру

підкреслюють важливість комплексної стратегії, що охоплює інституційну розбудову, зміцнення потенціалу і конструктивну взаємодію з місцевими політичними колами [25, с. 112-115].

Таким чином, роль зовнішніх факторів в Арабській весні виявилася надзвичайно складною та неоднозначною. Хоча міжнародне втручання іноді декларувало підтримку демократичних перетворень, воно часто було зумовлене геополітичними інтересами та стратегічними розрахунками, що призвело до суперечливих наслідків. Приклад Лівії наочно демонструє руйнівні наслідки неконтрольованого зовнішнього втручання, тоді як досвід інших країн Північної Африки підкреслив необхідність сталої та послідовної підтримки демократичних інститутів для уникнення відродження авторитаризму та забезпечення довгострокової стабільності.

РОЗДІЛ 2

ПОРІВНЯЛЬНИЙ АНАЛІЗ РЕВОЛЮЦІЙНИХ ПРОЦЕСІВ

2.1. Успішні революції: Туніс та Єгипет

Мухаммед Буазізі [1], звичайний туніський вуличний продавець фруктів, став жертвою, яка каталізувала революцію. 17 грудня 2010 р. поліцейська Федія Хамді відібрала в нього товар через відсутність ліцензії та привселюдно вдарила його в обличчя, хоча Мухаммед не чинив опору. Того ж дня Буазізі звернувся до відділку поліції, де працювала Хамді, але не отримав жодної реакції від представників силової структури. Продавець вирушив до мерії, проте й там не було вжито жодних дій щодо свавілля поліцейської. Не витримавши цієї ситуації, яка стала останньою краплею, Буазізі того ж дня прийшов на центральну площу міста Мензель-Бузаян, де прямо навпроти місцевої мерії облив себе бензином і підпалив. Від отриманих опіків він помер у лікарні [19]. Його смерть стала каталізатором початку масштабних протестів.

Відбулася миттєва мобілізація суспільства завдяки соціальним мережам «Facebook» та «Twitter», які створили умови для швидкого поширення протестів у країні. Як зазначав американський аналітик Ф. Заккар: «Якщо раніше інформація йшла від одного до багатьох, то тепер – від багатьох до багатьох», що дозволило залучити до протестів широку соціальну базу [58]. Недарма Фінікова революція відноситься до одних із перших Твіттер-революцій. Сотні тисяч протестувальників по всій країні, протести дійшли до столиці – Туніс був охоплений гаслами за зміну влади [Додаток А].

У січні зростає кількість жертв, силові структури отримують дозвіл відкривати вогонь, вводиться комендантська година. ЗМІ повідомляють, що працівники спецслужб чинять злочини для дестабілізації ситуації. У великі міста все більше вводяться війська, проте вони лише охороняли порядок на вулицях, залишаючись при цьому нейтральними [26]. Очікуваної підтримки від армії президент країни не отримав. Вже 14 січня Зін аль-Абедін бен Алі тікає з країни.

За добу змінюється три голови держави, політична ситуація залишається нестабільною [20]. Конституційний комітет усунув від влади Абедіна на законних підставах. 23-річне правління Бен Алі закінчилося. Почався етап політичних змін та перетворень. На жовтень 2011 року були призначені перші післяреволюційні вибори, де перемогла партія з течії поміркованого ісламу – Ен-Нахда [1]. Партія декларувала плюралізм та демократію, прагнучи свободи, законності, гідності та рівності. Після виборів було обрано новий парламент, що розпочав розбудову демократії в країні: почалася підготовка нової конституції, яку було ухвалено у 2014 р.

Революція досягла своєї мети, і країна змогла прийти до «справжньої» демократії. Політичні сили змогли дійти консенсусу та вийти зі складної політичної ситуації. Надихнувшись успіхами туніських протестувальників, єгипетська молодь розпочала протести у своїй країні.

25 січня 2011 року в Єгипті пройшла перша масова акція протесту, що увійшла в історію як «День гніву». Вона проходила під гаслом: «Всі ми Халед Саїд» – на честь блогера, якого поліцейські забили на смерть за розслідування корупційних схем. Демонстрації охопили Александрію, Каїр та інші великі міста країни. Протестувальники спочатку висували вимоги, пов'язані із соціально-економічними проблемами, проте згодом додали політичні, вимагаючи відставки президента Хосні Мубарака, який правив Єгиптом 30 років. Символом революції стала площа Тахрір [2] у Каїрі, яка перетворилася на головний центр революції, куди стікалися протестувальники, що організовувалися у Facebook та Twitter [Додаток Б]. Реакція влади була миттєвою: заблоковано доступ до соціальних мереж; заборона демонстрацій; блокування центральних площ; введення армії в столицю. Дії були жорсткі, проте з часом президент пристав на вимоги протестувальників [Додаток В]. Вже 11 лютого 2011 р. Хосні Мубарак залишив пост лідера держави, фактичним главою Єгипту став Мухаммед Хусейн Тантаві.

На парламентських виборах у листопаді 2011 р. більшість отримали ісламісти з Мусульманського братства – 53,3%, що спричинило новий розкол у суспільстві [1]. Тепер ліберальні кола почали звинувачувати ісламістів у спробі

узурпувати результати революції, хоча з їхнього боку жодного внеску зроблено не було.

На виборах президента у 2012 р. перемагає представник ісламістів Мохаммед Мурсі, що викликало чергову хвилю протестів – тепер вже проти ісламізації країни. У 2013 р. армія здійснила військовий переворот, усунувши Мурсі від влади. Новим президентом Єгипту став Абдель-Фаттах ас-Сісі, який встановив ще жорсткіший авторитарний режим, ніж Мубарак. Замість демократії країна отримала нову диктатуру, що призвело до подальшої нестабільності.

Обидві революції мали багато спільних рис, оскільки були частиною Арабської весни та стали реакцією населення на багаторічне авторитарне правління, корупцію, соціальну несправедливість та порушення прав людини. Рушійною силою в обох країнах була молодь. Завдяки Twitter та Facebook молоді революціонери консолідувалися та максимально швидко мобілізувалися, спираючись на спільні цілі. Відносно нейтральна позиція військових дозволила скинути правлячі режими.

Проте доля обох країн склалася абсолютно по-різному. Туніс став прикладом того, як може бути відновлена країна в післяреволюційний період. Політичні сили змогли досягти порозуміння та уникнути хаосу та розпаду суспільства, що дозволило розпочати реформи і написати демократичну конституцію. В Єгипті ж з приходом до влади ісламістів відбувся розкол суспільства, яким скористалися військові, здійснивши переворот у 2013 р. та знову встановивши авторитарний режим. Головна відмінність цих двох революцій – їхній результат. Таким чином, доля Тунісу підтвердила, що політична культура та здатність до конструктивного діалогу можуть забезпечити перехід до демократії, тоді як відсутність єдиного бачення майбутнього та внутрішні розбіжності в Єгипті призвели до реставрації авторитарного режиму.

2.2. Лівія: громадянська війна як наслідок революції

Лівія історично була не єдиною, а трьома окремими територіями – Тріполітанією, Кіренаїкою та Феццаном – кожна з яких мала свою історію та

культурну приналежність. Спробувавши сприяти більшій культурній і національній єдності, М. Каддафі незабаром повернувся до етнічної та племінної політики, щоб зміцнити свою владу. Протягом усього свого правління Каддафі стикався з заворушеннями в Кіренайці, особливо в її старій столиці, Бенгазі. Саме це історичне суперництво вибухнуло в лютому 2011 р., проклавши шлях до громадянської війни, яка занурила Лівію в хаос.

За 42 роки жорстокого правління М. Каддафі в країні не існувало жодної політичної партії, не було жодного демократичного інституту, а населення не мало політичної обізнаності. Через це цілі покоління були відсторонені від політичного життя. 15 лютого 2011 р. розпочалася «лівійська» весна [Додаток Г]. Мітинги миттєво та з особливою жорстокістю придушувалися: внутрішні війська розганяли людей за допомогою сльозогінного газу та світлошумових гранат, а армія отримала дозвіл на використання бойових патронів проти мітингувальників. Останні, своєю чергою, захоплювали урядові будівлі та поліцейські відділки. Деякі військові частини відмовлялися виконувати злочинний наказ та переходили на бік протестувальників. Всі роки правління лівійська армія послаблювалася, щоб запобігти військовому перевороту, і диктатор робив ставки на особистих найманців. За 5 днів революція переросла в громадянську війну. Жорстоке військове протистояння, залучення військ НАТО, найманці, міжетнічно-племінні конфлікти – це загальні особливості Арабської весни в Лівії та її швидкого розвитку.

Повстанський рух, що виступав проти правлячого режиму М. Каддафі, складався з різних утворень: військові частини, поліцейські підрозділи, цивільне населення, ісламістські організації, племена. Східна Лівія опинилася в цілковитому контролі Національної Перехідної Ради (НПР – альтернативний уряд повстанців). На заході був оплот Каддафі, там на його честь проходили численні мітинги, що показало реальний стан справ – диктатор мав певну підтримку серед населення; його підтримувало плем'я, вихідцем якого він сам був, – аль-Каддафі. По обидва боки готувалися операції з метою встановлення контролю над ключовими опорними пунктами. Урядова армія проводила рейди,

чистки, авіаційні та ракетні удари, артилерійські бомбардування цивільних об'єктів.

Така жорстокість дій призвела до втручання ООН та сил НАТО. 18 березня було прийнято резолюцію ООН № 1973, за якою було запроваджено безпілотну зону над Лівією [16], завдано низку ракетних та авіаційних ударів по військовій інфраструктурі урядової армії: силах ППО, базах, ВПС, складах.

Вступ ВПС НАТО до конфлікту та допомога антиурядовим силам змінила баланс сил. Уже в серпні Тріполі захопили повстанці, а в жовтні впав Сирт – останній оплот диктатора [29]. 20 жовтня 2011 р. його було захоплено, а через годину його було вбито пострілом у голову. Таким чином було повалено режим людини, яка правила Лівією 42 роки [51]. Жорстокість дій у придушенні мітингів Арабської весни призвела до громадянської війни, в якій перемогу отримали повстанці. Проте відсутність спільного бачення майбутнього країни, зростання ролі окремих угруповань, руйнування системи призвели до того, що країна була дестабілізована.

З 2012 р. країною керував Загальний Національний Конгрес [3], який не зміг провести загальні державотворчі процеси, не створив загальної армії та поліції, не було проведено придушення численних воєнізованих угруповань, а шариат було прийнято як форму державного законодавства. Проте, де-факто, країна розділилась на 3 основні регіони: на півдні – озброєні загони туарегів [4], колишні прихильники М. Каддафі або ісламісти; на сході утворився федеральний регіон Кіренаїки, де керують представники регіональних племінних груп; на заході – ЗНК. Процес дезінтеграції Лівії йшов повним ходом. Різні політичні, релігійні та етнічні племена ведуть свою політику та прагнуть захопити владу в усій країні. Вся лівійська опозиція була роздроблена на велику кількість груп. Колишній диктатор робив ставку на балансуванні між племенами, а після його смерті весь баланс було знищено, що призвело до фактичної відсутності інститутів державної влади. Перехід до нового уряду був насильницьким і бурхливим [36]. Оскільки НПР так і не змогла встановити контроль над великими територіями країни, не кажучи вже про ефективне управління або захист Лівії

від зовнішніх загроз, новий уряд у кращому випадку успадкував частково об'єднану країну. Якою б праведною не була їхня справа, лівійська опозиція була явно не готова до управління всією країною. Через низку цих факторів та нерозв'язаних проблем у 2014 р. виникає новий великий конфлікт, що ставить під загрозу існування країни. Так розпочалася Друга лівійська громадянська війна, що тривала до 2020 р.

Вибухова хвиля війни вийшли далеко за межі Лівії. Зброя, найманці та біженці хлинули через кордони з Тунісом, Алжиром, Нігером, Чадом, Суданом та Єгиптом – всі сусідні країни опинилися в небезпечному становищі через бойовиків. Сусідня Малі впала в кризу після захоплення більшої частини країни повстанцями-туарегами. Багато хто з них пройшов підготовку і отримав бойовий досвід у Лівії, що призвело до подальшого військового перевороту [63, с. 13-15]. Зброя з Лівії потрапляла до Сомалі та Єгипту, а озброєні лівійські бойовики з інших країн Африки розбрілися по всьому регіону БСПА.

Це унікальний приклад революційного процесу, який через жорстоке придушення мітингів режимом диктатора М. Каддафі переріс у громадянську війну. Етнічно-плеємінна роздробленість, численні ісламістські угруповання, відсутність єдності в політичних колах ще сильніше роздробили країну та призвели до дестабілізації Лівії в майбутньому. На відміну від вищезгаданих Єгипту та Тунісу, де протести завершилися швидше, з меншою кількістю жертв та досягненням цілей революцій, а армія була нейтральною, то у Лівії силове придушення спровокувало збройну боротьбу та розкол країни під владою НПР і М. Каддафі. Лівійська революція вирізняється своєю хаотичністю та тривалими негативними наслідками. Розробленість, зовнішнє втручання, внутрішні конфлікти унеможливили мирний перехід влади до демократичних змін, створення нового інституту державної влади, дотримання прав та свобод громадян та всіх інших благ демократичного режиму правління. Туніс та Єгипет, на відміну від Лівії, мали чіткіші політичні результати Арабської весни, десть успішні, десть ні. Натомість лівійська Арабська весна стала лише початком затяжного хаосу. Наслідки цих подій пересічні лівійці відчують і досі.

2.3. Протести в Алжирі та Марокко: чому революції не відбулись?

Протести в Алжирі в січні 2011 р., будучи частиною Арабської весни, не змогли перерости у повноцінну революцію, як, наприклад, у Тунісі чи Єгипті. Це сталося через внутрішні фактори та ефективну державну протидію. Протести по всьому Алжиру були яскравим свідченням економічних, суспільних і політичних проблем у країні. Вони виявили стагнацію офіційних політичних партій та опозиції, вказали на цензуру, що домінує в медіа та політичному секторі, а також на поширеність економічних зловживань. У той час, коли фінансове становище країни значно покращилося, зростаюча маргіналізація зачіпала молодь, яка становила значну демографічну частку населення, а всебічна корупція продовжувала зростати.

Події січня 2011 р. відбувалися за схожою схемою, що й інші протести в БСПА: молоді люди формували невеликі групи у своїх районах, потім виходили на дороги загального користування та встановлювали блокпости й барикади з палаючих шин [Додаток Д]. Після цього вони вступали в сутички з силами внутрішньої безпеки, проте поліцейським було заборонено вступати в жорсткі сутички з протестувальниками [46], їхні дії були обмежені. Єдине, чим займалася поліція, – це охорона державних будівель: поліцейських відділків, міських адміністрацій, мерій тощо. Однією з відмінностей між подіями в Алжирі та іншими містами було те, що столиця була оснащена великою кількістю камер відеоспостереження, тому протести зазвичай починалися вночі, оскільки учасники намагалися не потрапити в об'єктиви камер. Багато з цих камер стали одними з перших мішеней для протестувальників.

Алжирські протестувальники не мали конкретних політичних та соціальних вимог, що дозволило державним ЗМІ використовувати це для заперечення того, що протести були спрямовані проти чинної влади. Представники органів державної влади та засоби масової інформації поширювали наратив, що протести зумовлені виключно економічними проблемами, підвищенням тарифів та цін на товари. На відміну від Лівії, де протести швидко переросли у громадянську війну за повалення режиму

М. Каддафі, чи Тунісу, де протестувальники поступово перейшли до чітких вимог відставки чинного уряду та президента, опозиційні партії та громадські організації намагалися провести політичні мітинги. Перший такий марш був запланований на 22 січня 2011 р. [46], проте адміністрація міста Алжир [1] не дозволила його проведення. Ще однією проблемою протестного руху була неоднорідність алжирського суспільства в культурному та соціальному плані, розпорошений середній клас та незацікавленість еліт у змінах. Ця відсутність єдиної мети та страх повторення громадянської війни стримали радикалізацію протестів.

Абдельазіз Бутефліка та його державний апарат змогли зайняти вигідну позицію та утриматися при владі. Щоб запобігти посиленню дестабілізації в країні, уряд Бутефліки в лютому оголосив про припинення дії надзвичайного стану [39, с. 2-7], запроваджувалися субсидії на продукти харчування, знімалися обмеження на проведення публічних зібрань без дозволу, проте їх регулювання продовжувалося й надалі, щоб нібито не спричинити хаос та дестабілізацію в країні. Додатково було оголошено про масштабні розслідування в корупційних колах. Своєю чергою, Департамент розвідки та безпеки, будучи реальним джерелом влади в країні, продовжував контролювати ситуацію, поступово розпорошивши протестний рух, адже, контролюючи опозицію, вони змогли розірвати зв'язки між протестувальниками.

Буря Арабської весни в Алжирі була стримана. Завдяки діям влади, поліції та спецслужб, які мали на меті обережно та без зайвого кровопролиття придушити заклики до реформ та політичних змін, їм це вдалося. Вміло використовуючи відсутність у протестувальників чітких цілей, державні ЗМІ змогли довести населенню, що мітинги не мають політичних цілей. Ілюзорні реформи, показові розслідування щодо корупціонерів та ефективні дії спецслужб стали ключовими. Також важливим аспектом є пам'ять населення про криваві події громадянської війни, що стала ахіллесовою п'ятою всього революційного руху в країні. Це контрастувало з готовністю молоді до дій в інших арабських країнах. Проте повністю погасити вогонь протестів не вдалося, залишилися

невирішені проблеми. Вже у 2019 р. країну охопили нові хвилі масових протестів, рух «Хірак» [2] довів, що придушення протестів було тимчасовим, і вони домоглися відставки чинного президента.

На відміну від революцій у Тунісі, Єгипті та Лівії, протести в Марокко не стали революцією через гнучкі дії чинної влади. Протести в Марокко є ще однією частиною численних подій Арабської весни [додаток Е]. 20 лютого 2011 р. перші мітингувальники вийшли на площу столиці [59]. До шістдесяти тисяч людей протестували по всій країні, зокрема в Рабаті [3]. Сформувався рух, який вимагав змін, переходу до конституційної монархії, що обмежило б владу монарха. Наявні в країні політичні партії не брали участі в молодіжних протестах та дистанціювалися від них. На відміну від революцій у Тунісі або Єгипті, протестувальники відкрито ніколи не закликали до повалення монархії та усунення її від влади. Тобто молодь вимагала конституційних реформ, а не прагнула влаштувати революцію, що підкреслювалося гаслами: «Геть автократію!» та «Народ хоче змін у конституції!» [31]. Таке питання вже не один десяток років розглядалося і в політичних колах країни. Особливе політичне поле Марокко і визначило результати протестів у країні [18].

Марокко є однією з небагатьох країн, яка відреагувала на протести відносно стримано. За місяці протестів у них загинуло шість осіб. П'ять тіл було знайдено під час пожежі в банку, а один протестувальник, маючи вже серйозне захворювання, отримав ускладнення та помер внаслідок них. Мирні протести відображали прагнення населення до реформ. Відповідна ліберальна реакція влади не стимулювала населення переходити до більш жорстоких дій для виконання своїх вимог. Вже 9 березня король країни Мохаммед VI випустив в ефір своє звернення до народу Марокко, де він зазначив, що необхідне проведення відкритих парламентських виборів, створення конституційної комісії з обмеження влади монарха, проведення всенародного референдуму щодо змін у конституції, залучення реформаторів для розробки 5-ї конституції.

Це звернення показало готовність монарха адаптуватися до нової реальності в арабському світі, яку створила Арабська весна. Конституційні зміни

торкнулися низки векторів державної політики. Вже 1 липня [8] було проведено референдум, зміни до конституції були прийняті: прем'єр-міністра наділено повноваженнями призначати урядовців і розпускати парламент, тобто повноваженнями, які раніше належали королю. Вони надали більшої незалежності виборним посадовцям, судовій системі, створювалася інституція з нагляду за впровадженням у державну політику гендерної рівності, закріплено статус тамазігхту (мови народу амазигів) як другої державної мови. Однак король залишався головнокомандувачем збройних сил і зберігав свою посаду голови Ради міністрів і Вищої ради безпеки країни. Також він і надалі зберігав свій Сан релігійного покровителя країни – «Амір аль-Му'мінін».

Проте результати референдуму 1 липня можна поставити під сумнів через поспіх у проведенні цієї події, пропаганду державних ЗМІ щодо голосування «за», відсутність голосів «проти», майже повну відсутність вимог до ідентифікації особи, що голосує, та рівень схвалення у 98% [13, 70]. Все це додає сумнівів щодо чесності референдуму.

На відміну від інших зазначених країн, таких як Лівія, де революція переросла в громадянську війну, або Єгипет, де успішні початкові дії призвели до військового перевороту у 2013 р., Марокко уникло насильства, запропонувавши зміни, що підкреслює особливість «марокканської весни» [30]. Марокканська монархія отримала свій плюс від подій Арабської весни в країні, оскільки король посилив свій імідж як всередині країни, так і за її кордонами [49; 50]. Він отримав статус реформатора, у політичному колі панувала стабільність. Революційний рух перетворився на реформаторський, чим скористалася чинна влада. Підтримка діяльності короля йшла як від країн Заходу, так і від країн БСПА, які вихваляли безкровність протестів та їх перетворення у реформи [32]. Але, незважаючи на весь успіх державної влади, яка змогла спрямувати протести у потрібне русло, Арабська весна зламала стіну страху народу перед королем. Це стало основою подальших мітингів, відкритих дискусій, зниження цензури, виборчої політики та зростання свободи слова. Вплив монархії в країні було знижено, але це не означало її цілковитого послаблення. По суті,

запропонувавши нову конституцію, було розіграно останню карту, що дозволило зберегти напівлібералізовану авторитарну систему.

РОЗДІЛ 3

НАСЛІДКИ АРАБСЬКОЇ ВЕСНИ: ДЕСЯТЬ РОКІВ ПОТОМУ

3.1. Політичні зміни: успіхи та невдачі демократизації

Одними з ключових змін у країнах БСПА після Арабської весни є політичні трансформації. Проте, їхні реальні результати для суспільства потребують детального аналізу, аби визначити, де відбулася демократична консолідація, а де ситуація лише погіршилась.

Туніс є одним із найуспішніших випадків демократизації після революції. Після повалення режиму Зін Аль-Абедіна Бен Алі у 2011 р. в країні пройшов перехідний етап, що призвів до приходу до влади поміркованих ісламістів з партії Ен-Нахда та ухвалення нової конституції 2014 р., яка закріпила свободу релігії, слова та гендерну рівність. За наступні 10 років було проведено вибори: у 2011, 2014 та 2019 рр., а також у 2024 р., проте результати останніх викликають сумніви. З 2010 по 2015 рр. індекс демократії за даними Economist Intelligence Unit зріс з 2,79 до 6,72 [37]. Одну з ключових ролей зіграв Квартет національного діалогу Тунісу [1], який допоміг розбудувати в країні демократичну державу, за що у 2015 р. вони отримали Нобелівську премію миру за сприяння демократії [15]. Проте, соціально-економічні проблеми в країні спричинили зростання недовіри до демократичного уряду та президента. У 2022 р. Каїс Саїд [2] розпустив парламент, фактично здійснивши авторитарний переворот. За даними Democracy Index від Economist Intelligence Unit це призвело до падіння індексу демократії з 6,72 у 2019 році до 5,51 у 2022 р., а повторна перемога Каїса Саїда у 2024 р. знизилася цей показник до 4,71 [37], класифікувавши Туніс як країну з гібридним режимом. Громадські організації та громадяни зі стійкою продемократичною позицією зберігають сподівання на демократичну консолідацію та повернення країни на шлях перетворень.

Повалення режиму Хосні Мубарака [3] у лютому 2011 р. призвело до початку демократичних перетворень у Єгипті. На виборах 2012 р. президентом

було обрано представника «Братів-мусульман» Мохаммеда Мурсі. Ця подія ознаменувала короткотривалий період спроб демократичних змін, які, однак, не змогли закріпитися в країні.

У липні 2013 р. Абдель Фаттах ас-Сісі [4] за підтримки військових здійснив державний переворот у Єгипті, а з 2014 р. став шостим президентом країни. Ця подія ознаменувала повернення держави до авторитарного режиму. Її наслідками стало посилення репресій, ув'язнення за інакомислення, обмеження свободи слова та падіння індексу демократії до дореволюційного рівня. Зокрема, якщо з 2010 до 2013 р. індекс зріс з 3,07 до 4,56, то державний переворот спричинив його падіння до 3,27, а у 2024 р. він становив 2,79 [37]. Це яскраво свідчить про встановлення авторитарного режиму. Здобутки революції були нівельовані владою диктатора, який провів конституційні зміни, що дозволяють йому залишатися при владі до 2030 р. [23].

Лівійське суспільство замість демократії отримало хаос та кровопролиття. Після повалення режиму Муаммара Каддафі [5] у жовтні 2011 р. країна фактично розпалася на окремі регіони під владою різних угруповань. У 2012 р. відбулись парламентські вибори, які створили ілюзію можливого примирення сторін та відновлення єдиної демократичної держави. Проте, через відсутність консолідації між революціонерами, брак розуміння демократичних інститутів, племінну роздробленість та бездіяльність нового уряду у 2014 р. спалахує друга громадянська війна [6]. Країна розділилася між урядовими силами в Тріполі та угрупованнями Халіфи Хафтара [7]. Через 10 років після початку Арабської весни та двох громадянських війн, у 2021 р. була спроба провести нові вибори на посаду президента, але вони провалилися через політичний та військовий хаос і перенеслися не менше ніж на 14 місяців. Індекс демократії у 2010 р. з показника 1.94 (найнижчий з п'яти зазначених у роботі країн) зріс до 5.15 у 2012 р. (друга позиція), проте політична нестабільність та початок війни знизили цей показник до 2.25 у 2015 р., позначка якого тримається в цьому діапазоні станом і на 2024 р. [37]. Лівія стала неспроможною державою, тобто такою, що не може підтримувати власне існування.

Президент Абдельазіз Бутефліка під час Арабської весни зміг уникнути революції та повалення свого режиму, але він змушений був піти на певні поступки, наприклад, скасування надзвичайного режиму [8]. Бутефліка залишався при владі до 2019 р., допоки рух «Хірак» [9] не змусив його піти у відставку. Вже у 2020 р. було розроблено та ухвалено нову алжирську конституцію, проте владу зберігали у своїх руках військові. У 2021 р. було проведено парламентські вибори до нижньої палати [18], але опозиційні сили закликали до бойкоту через низьку явку виборців, що свідчило про недовіру населення до проведених виборів [72]. Індекс демократії в Алжирі до початку протестів становив 3,44. Найбільшого зростання він досяг у 2019 р. після відставки президента Бутефліки, проте станом на 2024 рік його значення становить 3,55 [37]. Це свідчить, що Алжир залишається країною з авторитарним режимом, де демократичні зміни були відтерміновані, але справжньої демократії так і не було досягнуто.

Протести в Марокко швидко перетворились на реформи. Мохаммед VI [10] запропонував численні реформи, що допомогло не потрапити країні у вогнище революції. Нова конституція збільшила повноваження парламенту і прем'єр-міністра, проводяться регулярні вибори: у 2011, 2016 і 2021 рр. Проте, режим залишився контрольованим королем, у парламенті домінує лояльна королю партія. Явний відступ від зобов'язань, які король Мохаммед VI взяв на себе після протестів і демонстрацій у лютому 2011 р., що вибухнули в рамках Арабської весни, спричинив регрес у внутрішній політиці країни. Дослідження від Арабського центру у Вашингтоні щодо внутрішньої політики Марокко вказують на обмеження політичних свобод, свободи слова та репресії проти опозиції. У звіті за 2023 р. країна посіла 144 місце за індексом свободи преси [55; 56]. Влада держави намагається змусити замовкнути опозиціонерів та будь-кого, хто висловлює критику чинній владі. Головне управління національної безпеки, яке має важливі політичні важелі в країні, пішло проти реформ 2011 р. Індекс демократії в країні станом на 2010 р. був найвищий серед зазначених у роботі країн – 3,79, проте вже у 2012 р. його змістили на 4 позицію з індексом 4,07, а у

2024 р. Марокко повернуло собі першість з числом 4,97 [37]. Такі значення характеризують країну як гібридну.

Отже, через понад десять років після Арабської весни політичні трансформації в обраних країнах демонструють неоднозначні результати. З пяти розглянутих країн три – Лівія, Єгипет та Алжир – залишаються авторитарними режимами, тоді як Туніс і Марокко мають гібридний режим.

Туніс, попри ознаки регресу, що можуть призвести до втрати ним лідерства вже у 2025 р., все ще залишається найдемократичнішою країною в регіоні. Єгипет і Лівія є яскравими прикладами провалу демократизаційних процесів. Натомість Алжир і Марокко змогли зберегти внутрішню стабільність завдяки проведенню обмежених політичних та соціально-економічних реформ.

Досвід Арабської весни в цих країнах чітко підкреслює складність переходу до демократії в державах, де відсутній сильний середній клас, а значну роль відіграють армія та її політичні еліти, що чинять опір будь-яким змінам.

3.2. Соціально-економічні наслідки

Соціально-економічні наслідки Арабської весни в досліджених країнах виявилися вкрай неоднорідними. Спектр результатів простягається від Тунісу, який хоч і досяг певних демократичних змін та покращення соціального життя, проте опинився у складному економічному становищі, до Лівії, що занурилася у хаос як на соціальному, так і на економічному рівнях. В Єгипті було проведено економічні реформи, але при цьому країна повернулася до авторитарного режиму. Марокко та Алжир, попри відносну внутрішню стабільність і змішані економічні реформи, зіткнулися з нестримним регресом демократії [66]. Це дослідження ґрунтується на аналізі таких економічних показників, як Індекс людського розвитку (ІЛР), що є комплексним показником соціального розвитку, а також рівень інфляції, ВВП та рівень безробіття. Додатково враховуються соціальні аспекти: стан гендерної рівності, свобода переміщення населення та свобода преси.

Хоча Туніс вважається найуспішнішим прикладом демократизації та досяг певних позитивних зрушень у соціальній сфері, він продовжує стикатися з низкою невирішених соціальних та значними економічними проблемами. Конституція 2014 р. заклала основи для демократичних змін, гарантуючи свободу слова, релігії та гендерну рівність [60]. Після подій Арабської весни незначно, але зросло представництво жінок в уряді. У липні 2021 р. Міністерство у справах жінок, сім'ї, дітей та людей похилого віку запустило вебсайт «Toutes et tous Uni.e.s», що в перекладі означає «Разом проти насильства». Ця платформа надає інформацію та підтримку з питань гендерної рівності, протидії насильству щодо жінок та дітей, а також захисту жінок.

Однак, попри ці кроки, проблеми залишаються. Навіть із Законом про протидію насильству щодо жінок від 2017 р., який запровадив нові механізми захисту, звіти свідчать про прогалини в його імплементації. Це особливо помітно в тому, як поліція реагує на скарги жінок на домашнє насильство. Крім того, співробітники туніської поліції неодноразово переслідували представників ЛГБТК+ спільноти. Влада продовжує ув'язнювати ймовірних геїв за статтею 230 Кримінального кодексу [48, с.10-12], яка передбачає до трьох років позбавлення волі за «содомію» [1].

Індекс людського розвитку Тунісу становить 0,731, що відносить країну до високого рівня розвитку [65], проте вона знаходиться ближче до нижньої межі цієї позначки. Економічна ситуація в Тунісі залишається складною. Країна стикається з високим рівнем безробіття, спадом попиту в туристичній сфері через терористичні загрози [38] та поширеною корупцією. Ці фактори суттєво погіршують економічне становище. Рівень ВВП – 48,5 млрд доларів та ВВП на душу населення – 3959 доларів тримається на рівні 2011 р., тобто до початку значних суспільних змін у країні [41; 42]. Рівень життя населення не зазнав помітних покращень, адже в Тунісі все ще спостерігаються високі показники бідності, особливо в сільській місцевості.

Єгипетська революція призвела до короткочасного демократичного періоду, проте вже у 2013 р. відбувся військовий переворот, що повернув

державу до авторитарного правління. Соціально-економічні невдоволення, стрімке зростання населення та мілітаризоване управління є трьома основними викликами, які продовжують визначати траєкторію розвитку Єгипту та загрожують перспективам його демократизації. Оскільки ці виклики залишаються всеосяжними, за відсутності систем соціального забезпечення та догляду за літніми людьми, родини продовжують покладатися на дітей як на засіб виживання та майбутніх годувальників. Наявний перенасичений ринок праці не може поглинути велику кількість молодих людей, залишаючи багатьох безробітними. Наприклад, якщо у 1970-х роках єгипетський випускник мав 70-відсотковий шанс отримати роботу в державному секторі, то до 2016 р. цей показник знизився до менш ніж 25%, згідно з підрахунками Рагі Ассада, професора Університету Міннесоти та наукового співробітника Каїрського форуму економічних досліджень [35].

Ситуація зі свободою преси в країні гірша, ніж у роки до Арабської весни. Єгипет став однією з держав із найгіршим індексом свободи преси, посідаючи 170 місце у світі. За індексом сприйняття корупції країна має 30 балів, що визначає її як державу з високим рівнем корупції у державному секторі.

Незважаючи на значні соціальні проблеми, існують однак певні зрушення у гендерній політиці: зросло представництво жінок у політичній сфері. За наявною інформацією, в єгипетському парламенті жінки займають 27,6% місць [44], що є одним із найвищих показників в арабському світі та вище за середні світові показники загалом. Економічна ситуація також покращилась. ВВП країни зріс майже удвічі: з 235 млрд у 2011 р. до 396 млрд. у 2023 р. Це стало можливим завдяки проведеним економічним реформам.

Для подальшого стабільного розвитку Єгипет повинен зростати зі швидкістю щонайменше 6-7% на рік, щоб створити достатню кількість робочих місць для зменшення безробіття та залучення нових працівників на ринку праці. Це вимагатиме впровадження серйозних економічних та інституційних реформ, зокрема: 1) підвищення податків для осіб із високими доходами та на предмети розкоші; 2) реформування узагальненої системи субсидій; 3) пошук подальшої

допомоги від арабських країн Перської затоки; 4) переговори щодо програми з Міжнародним валютним фондом; 5) розміщення плаваючих облігацій на міжнародних ринках капіталу; 6) перехід до більш гнучкого обмінного курсу; 7) зміна режиму монетарної політики; 8) ліквідація заборгованості по виплатах.

У Єгипті було запущено низку мегапроектів, серед яких подальший розвиток зони Суецького каналу, будівництво великого музею в Гізі, зведення нового пустельного міста на схід від Каїра, а також численні проекти з розбудови інфраструктури, автомагістралей і мостів. Важливим напрямом є також розвиток соціальної інфраструктури, зокрема лікарень та шкіл.

Ефект від таких мегапроектів залишається вкрай амбівалентним. Їхня реалізація може в короткі терміни сприяти розвитку, але водночас може підірвати цю можливість у довгостроковій перспективі. Хоча мегапроекти потенційно здатні принести певну користь у майбутньому, якщо не розв'язувати проблеми сьогодення, це майбутнє залишається недосяжним.

Після 2011 р. соціально-економічна ситуація в Лівії стала вкрай складною. Переміщення населення, яке сягнуло до 400 тисяч біженців, супроводжувалося значним погіршенням умов життя. Індекс людського розвитку впав з 0,860 у 2010 р. до 0,746 у 2022 р. Додатково, рівень безробіття зріс до 42%. У країні також спостерігаються суттєві обмеження свободи слова, преси та інтернету. Індекс сприйняття рівня корупції оцінюється у 13 балів, що визначає Лівію як країну з дуже високим рівнем корупції. Вона займає 173 місце в рейтингу за 2024 р. [44].

Економіка країни була зруйнована двома громадянськими війнами та пішла у вільне падіння у 2011 р. Громадянська війна призвела до серйозного скорочення видобутку нафти, який впав до менш ніж 0,5 млн барелів на день з 1,7 млн барелів на день у 2010 р., а також через санкціоноване ООН заморожування іноземних активів Лівії. Це спричинило значні коливання ВВП: з 75 млрд у 2010 р. він впав до 48 млрд у 2011 р., що призвело до падіння загального ВВП на 62%, а потім зріс до 92 млрд у 2012 р. Наразі цей рівень

становить близько 45 млрд. Політична нестабільність у країні безпосередньо спричинила й економічну нестабільність.

Проте, завдяки збільшенню видобутку нафти, відбулося майже повне відновлення економіки на дореволюційний період. Поки видобуток нафти та ціни залишаються на нинішньому рівні, лівійська економіка продовжуватиме зростати приблизно такими ж темпами, як за часів правління Каддафі. Іншими словами, уряду не потрібно багато робити, щоб економіка рухалася вперед, оскільки вона має власний імпульс [47]. Через політичну ситуацію, жодних значних економічних реформ уряд Лівії не проводив, і наступні уряди продовжували цю ж стратегію. Економічна ситуація залишається складною, а зовнішній та бюджетний профіцити свідчать про подальшу залежність від нафтового промислу.

Соціально-економічні зміни в Алжирі, що відбулися на тлі протестів 2011 р., виявилися значними. Відбулася помітна соціальна трансформація серед молоді, її активне залучення до політичного життя, що згодом вилилося в рух «Хірак» у 2019 р. Спостерігається позитивне зростання Індексу людського розвитку з 0,721 у 2010 р. до 0,745 у 2022 р., що свідчить про покращення стану освіти, грамотності, охорони здоров'я та доходу громадян. Жінки отримали розширення прав. У 2016 р. уряд ввів статтю, що зняла юридичні обмеження щодо вибору професії. Спочатку реформ зросла кількість жінок у політиці, проте новий виборчий закон зменшив їхній доступ до участі в політичному житті.

Незважаючи на прогрес у соціальній сфері, в країні зберігається високий рівень безробіття (31% станом на 2023 р.) [27; 72]. Гендерна нерівність та обмеження політичних свобод громадян свідчать про необхідність подальших реформ.

Економічна ситуація в країні залишається складною. У 2023 р. ВВП країни зріс на 4,1% [41], проте рівень інфляції залишався високим (9,3%), а дефіцит бюджету склав 10,2%. Ключовою проблемою алжирської економіки є її залежність від експорту вуглеводнів [68].

Марокко вдалося здійснити реформи не лише у політичній сфері, а й у соціально-економічному секторі, уникнувши при цьому масштабних протестів. Індекс людського розвитку зріс з 0,604 у 2010 р. до 0,745 у 2024 р. [43], що свідчить про значний прогрес. Індекс сприйняття корупції становить 37 балів, що відносить країну на 99 місце у світі, а індекс свободи преси – 43,9, що вказує на складну ситуацію в цій галузі. Рівень безробіття тримається на позначці 23%, що є причиною періодичних протестів. Позитивними змінами стали зростання рівня грамотності до 74,3% у 2023 р. та середня тривалість життя, що досягла 76,9 років [41; 42]. Завдяки реформам соціальне становище в країні покращилося, проте невирішені проблеми продовжують спричиняти напругу.

Економічно Марокко досягло стійкості, демонструючи зростання ВВП з 100 млрд у 2010 р. до 144 млрд у 2023 р. У 2024 р. рівень інфляції впав до 1,7%, а в першому кварталі 2024 р. було досягнуто надлишку бюджету [68]. Понад десять років після Арабської весни соціально-економічна ситуація в розглянутих країнах значно різниться. Туніс прогресує в соціальній сфері, але стикається з економічними проблемами. Єгипет повернувся до автократії, проте демонструє економічний прогрес. Лівія залишається зруйнованою громадянськими війнами та перебуває на «нафтовій голці» [1]. Алжир та Марокко досягли лише обмежених соціальних змін, але змогли забезпечити економічну стабільність [71]. Становище цих країн підкреслює, що такі суспільні потрясіння призводять до складних та довгострокових процесів відновлення та становлення держави в різних аспектах її політики.

3.3. Геополітичні зміни та наслідки для безпеки

У післяреволюційні роки регіон Близького Сходу та Північної Африки зазнав значних геополітичних змін, що призвели до розхитування безпекової ситуації у зазначених країнах. Старий арабський політичний порядок руйнується, а новий геополітичний ландшафт затьмарюється хаотичною зміною альянсів, проксі-війн та повсюдним насильством. Арабські країни були зайняті

або стримуванням іранського експансіонізму, витісненням «Братів-мусульман», або ж просто боротьбою за виживання.

Більше занепокоєння викликає вакуум безпеки через відсутність будь-якої регіональної архітектури безпеки. Мало того, що Близький Схід і Північна Африка як регіон тепер нездатні заповнити цей безпековий вакуум, так ще й здатність самих держав вирішувати проблеми безпеки після Арабської весни різко зменшилася. Це робить співпрацю із Західними державами вирішальною, особливо в той час, коли ці держави самі стикаються з величезними економічними та політичними проблемами, поступово втрачаючи гегемонію впливу за кордоном.

У зовнішній політиці Тунісу відбуваються значні зміни. Країна традиційно розглядала себе як союзника Європи та США, що підтверджується підписанням низки економічних угод з 2012 р., які зміцнили її зв'язки з європейським континентом (зокрема, співпраця з Італією у сфері енергетики). У 2015 р. Вашингтон визнав Туніс одним з основних союзників поза НАТО [14, с.30]. Проте, сучасна політика Сполучених Штатів у регіоні погіршує відносини з країнами, зокрема через їхню позицію щодо триваючої війни в Газі з жовтня 2023 р., де США не втрутилися ефективно, щоб зупинити конфлікт, використовуючи свої дипломатичні важелі.

Китай та росія неухильно здійснюють економічні та політичні наступи, використовуючи проблеми у Сполучених Штатах та Європі [21]. Погіршуються стосунки Тунісу і з Європою, адже країна незадоволена політикою європейських держав та їхнім ставленням до неї. В деяких аспектах Туніс є важливим союзником у боротьбі з тероризмом, незаконною міграцією та загалом у забезпеченні безпеки в регіоні. Однак низка нещодавніх криз і політичних змін у країні поставили під сумнів відносини із Заходом і підкреслили фундаментальний дисбаланс сил, який існував десятиліттями. Це призводить до зміни вектору зовнішньої політики Тунісу в бік Китаю, який нарощує свій вплив на континенті, зокрема через проєкт «Один пояс – один шлях» [33].

Існують і значні наслідки для безпеки. Безумовно, мається на увазі зростання терористичних атак: вибух автобуса в столиці, розстріл туристів у музеї Бардо, теракт в готелі Imperial Marhaba [22]. Це, в свою чергу, призвело до плідної співпраці з НАТО у сфері контртероризму. Міграційні проблеми посилюються через близькість Тунісу з Лівією та Європою, що робить країну важливим транзитним шляхом. Додатковою проблемою є серйозний «відтік мізків». У той час як міграція «некваліфікованих» працівників і представників середнього класу викликає велике занепокоєння з боку Європи, то освічених іммігрантів приймають з розпростертими обіймами, що поглиблює економічну кризу в Тунісі [24]. Також повернення Тунісу на шлях до авторитаризму, прихід до влади у 2019 р. Каїса Саїда, скасування ним у 2021 р. роботи парламенту та придушення його діями громадянського суспільства підвищує нестабільність у країні та регіоні, що може ускладнити міжнародне партнерство та підірвати безпеку.

Повернення Єгипту до військового правління спричинило значні зміни у зовнішній політиці країни. Відбулося посилення зав'язків з Об'єднаними Арабськими Еміратами та Саудівською Аравією. Водночас відносини з Катаром, Бахрейном та Туреччиною погіршились через підтримку різних сторін у регіональних конфліктах [57]. Напруженими залишаються відносини з Ізраїлем, особливо після початку бойових дій у Газі. Крім того, існує потенційний конфлікт з Ефіопією через будівництво ГЕС «Відродження», що загрожує перекриттям потоку води в Ніл, життєво важливого для Єгипту.

Попри ці виклики, Єгипет залишається важливим партнером Європейського Союзу та значущим союзником НАТО у «війні з тероризмом», а також геостратегічним партнером у регіоні Близького Сходу та Північної Африки (БСПА).

Проблеми, такі як перенаселення, повільний розвиток інфраструктури та незбалансовані військово-цивільні відносини, існували й за попередніх режимів. Однак вони погіршилися після Арабської весни і, ймовірно, зберігатимуться протягом наступного десятиліття. Осередки ІДІЛ [1] на Синайському півострові

вимагають співпраці з Ізраїлем у сфері безпеки [45]. Внутрішні проблеми країни порушують її стабільність, що може призвести до дестабілізації всього регіону, чим охоче можуть скористатися екстремістські організації.

До 2021 р. Лівія була ареною затяжної громадянської війни між визнаним ООН Урядом національної згоди у Тріполі та самопроголошеною Лівійською національною армією, що базується на сході країни. Присутність іноземних військ значно загострила напругу в регіоні [66]. Політична ситуація ще більше погіршилася після того, як Палата представників у Тобруку оголосила, що Уряд національної єдності, створений відповідно до Женевського процесу 2021 р., більше не діє, а термін його повноважень закінчився [63]. Це знову створює ризик нової громадянської війни через суперництво між внутрішніми силами та залучення інших держав, які підтримують різні сторони конфлікту. Хаос у Лівії поширився і на інші країни регіону, спричинивши посилення діяльності терористичних груп, розповсюдження зброї, нелегальну торгівлю нею та людьми, нелегальну міграцію та замінування територій, де велися бойові дії. Усе це підриває безпеку регіону в цілому.

Алжир є важливим політичним гравцем у регіоні. Країна послідовно підтримує Палестину та виступає проти примирення з Ізраїлем. Загострення конфлікту навколо Західної Сахари у 2021 р. призвело до розриву дипломатичних відносин з Марокко [74]. Існує також зовнішній тиск, зумовлений регіональним та позарегіональним впливом, наприклад, дії та роль великих держав у нинішніх потрясіннях на Близькому Сході [11, с. 270]. Хоча Алжир був важливим партнером США у боротьбі з тероризмом у регіоні, відносини погіршились після визнання Штатами суверенітету Марокко над Західною Сахараю. Ці дії призвели до ізоляції Алжиру та погіршення його зав'язків із Заходом, проте сприяли покращенню стосунків з Росією та Китаєм, які мають власні цілі в Африці. Алжир є третім найбільшим імпортером російської зброї [28], проводить спільні військові навчання та не визнає російського вторгнення в Україну. З Китаєм Алжир має спільний проєкт – згаданий «Один пояс – один шлях». Зростання напруги з Марокко та припинення

постачання газу до Європи через його територію посилюють регіональну нестабільність, а зближення Алжиру з опонентами Заходу посилює його ізоляцію. Загрозу безпеці також становлять активізація ісламістських груп та нестабільність у сусідньому Малі.

Марокко активно посилює зв'язки з Європою та США. У 2020 р. в рамках Авраамових угод країна розпочала процес примирення з Ізраїлем. Однак через вищезгадані претензії на Західну Сахару значно погіршилися відносини з Алжиром. Попри це, Марокко продовжує розширювати свій вплив у регіоні, зокрема в Сахелі, інвестуючи в Нігер та Малі. Покращення стосунків з Ізраїлем та Заходом загалом сприяє тісній співпраці в контртерористичній боротьбі, що покращує безпекову ситуацію[69]. Проте, залишається ризик ескалації через конфлікт навколо Західної Сахари.

Отже, геополітичний ландшафт зазнав глибоких, проте моментами неоднозначних змін у країнах Північної Африки та Близького Сходу через роки після Арабської весни 2010–2012 рр. Держави вимушені адаптуватися до нових регіональних та світових викликів. Утворений безпековий вакуум досі не вдалося заповнити жодній з країн чи регіональному об'єднанню. Загострення відносин між Європою та США, а також зростання впливу Китаю та Росії на регіон лише посилили політичну ситуацію. Це створило нові розломи у зовнішній політиці країн БСПА. Формується нова модель безпеки. Так, якщо раніше країни об'єднувалися в союзи, то зараз відбувається розкол у міждержавних відносинах, зростає мілітаризація, що спричиняє падіння рівня безпеки в регіоні та його дестабілізацію.

ВИСНОВКИ

Метою даної кваліфікаційної роботи було здійснення комплексного аналізу причин, перебігу та наслідків Арабської весни у країнах Північної Африки в період з 2010 по 2024 рік. У процесі дослідження всі поставлені завдання були виконані, що дозволило дійти до таких висновків.

Стан наукової розробки проблеми засвідчив, що наявні праці здебільшого фокусуються на короткострокових аспектах революцій та не охоплюють тривалих трансформацій, які мали місце впродовж останнього десятиріччя. Натомість джерельна база цього дослідження є достатньо репрезентативною, ґрунтується на аналітичних, статистичних та медійних матеріалах і дозволяє провести глибоке порівняння регіональних сценаріїв.

Аналіз передумов та причин Арабської весни в країнах Північної Африки демонструє, що революційні події 2010–2012 рр. стали наслідком складного комплексу внутрішніх і зовнішніх чинників, які довгий час формували політичну, соціальну та економічну напругу в регіоні.

Політичні передумови включали гіперконцентрацію влади, відсутність демократичних інституцій, корупцію, репресії проти опозиції та спадковий характер режимів. Ці чинники сприяли накопиченню протестного потенціалу та викликали суспільне розчарування, особливо серед молоді.

Економічні та соціальні фактори, зокрема хронічне безробіття, соціальна нерівність, слабкість приватного сектору та фрагментація ринків, лише посилили політичну кризу. Молодь, попри високий рівень освіти, не мала можливостей для самореалізації, що зробило її головною рушійною силою протестів. Зовнішні чинники також відіграли значну роль, як на рівні стимулювання змін, так і у формуванні траєкторій післяреволюційного розвитку.

Міжнародне втручання часто мало суперечливий характер: під гаслами демократизації реалізовувалися геополітичні інтереси, що в ряді випадків призвело до дестабілізації, як це сталося в Лівії. Арабська весна в цілому стала результатом глибокої системної кризи, в якій внутрішні проблеми політичного

та соціально-економічного характеру поєдналися із зовнішнім впливом. Водночас різниця в перебігу подій та наслідках у кожній з країн Північної Африки свідчить про неоднорідність регіону, відсутність єдиної моделі трансформації та глибокі структурні відмінності між окремими державами.

Порівняльний аналіз революційних процесів у країнах Північної Африки засвідчив, що події Арабської весни мали схожі причини, але надзвичайно різні наслідки, залежно від особливостей внутрішньої політичної культури, рівня інституційного розвитку та реакції влади.

Туніс став єдиним прикладом відносно успішного демократичного переходу. Готовність політичних сил до компромісу, відносна нейтральність армії, мобілізація молоді та активне використання соціальних мереж дозволили уникнути хаосу та започаткувати демократичні перетворення. Прийняття нової конституції стало символом цього успіху.

Єгипет пройшов складніший шлях. Після початкового усунення авторитарного режиму країна швидко занурилася у нову фазу політичної боротьби, що завершилася військовим переворотом і встановленням жорсткішого авторитарного режиму. Відсутність єдиної політичної візії, розкол між ісламістами і лібералами, а також швидка активізація армії призвели до реставрації диктатури.

Лівія стала прикладом найтяжчого сценарію. Жорстке придушення протестів, племінна роздробленість, слабкість інституцій та активне зовнішнє втручання трансформували революцію в затяжну громадянську війну. Навіть після усунення режиму Каддафі країна не змогла консолідуватися навколо єдиного політичного центру, що призвело до дезінтеграції та подальшого занурення у хаос.

Алжир і Марокко демонструють приклади «стриманої весни», де за рахунок проактивної реакції влади, гнучких тактик і символічних реформ вдалося уникнути ескалації до повномасштабних революцій. В обох країнах зберігся політичний режим, проте було здійснено низку змін, спрямованих на зниження соціальної напруги. Особливо показовим є випадок Марокко, де

монарх зумів зберегти легітимність, представивши себе реформатором. Таким чином, успіх або провал революційних рухів значною мірою залежав від характеру політичного режиму, наявності організованої опозиції, поведінки силових структур, рівня зовнішнього втручання, здатності влади до адаптації й реформ.

Аналіз наслідків Арабської весни через десять років після революційних подій дозволяє зробити кілька ключових узагальнень.

По-перше, політичні трансформації в країнах Північної Африки виявилися надзвичайно неоднорідними: від відносно успішного переходу до демократії в Тунісі до повернення автократії в Єгипті та повного колапсу державності в Лівії. Це свідчить про те, що революційний імпульс не гарантує глибоких інституційних змін без належної політичної культури та стабільних структур управління.

По-друге, соціально-економічні наслідки виявилися не менш складними. У більшості країн БСПА зберігається високий рівень безробіття, нерівність доходів та низька якість державного управління. Навіть у країнах, де спостерігалось економічне зростання, як-от у Марокко, воно не супроводжувалося суттєвим соціальним прогресом.

По-третє, геополітична ситуація у регіоні зазнала значного ускладнення. Регіон став ареною суперництва глобальних акторів, таких як США, Китай і Росія, що ще більше дестабілізувало внутрішню політику окремих держав. Замість формування регіональної безпеки, країни БСПА опинилися втягнутими в нові розломи і конфлікти, що супроводжуються зростанням мілітаризації та послабленням традиційних альянсів.

Таким чином, десятиріччя після Арабської весни засвідчило складність і багатовекторність постреволюційних змін, які залежать не лише від стартових умов, а й від здатності держав до адаптації, реформ і забезпечення довготривалої підтримки як з боку суспільства, так і міжнародної спільноти.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. «Арабська весна»: переможна хода політичних партій поміркованого ісламу. *УНІАН*. URL: <https://religions.unian.ua/islam/622329-arabska-vesna-peremojna-hoda-politichnih-partiy-pomirkovanogo-islam.html> (дата звернення: 28.03.2025).
2. Браїло А. В. Соціально-економічний розвиток країн арабської регіональної системи та «арабська весна» як каталізатор еволюції ісламізму на великому близькому сході. *Політичне життя*. 2019. № 1. С. 68–72.
3. Вовчук Л., Центій О. Концепція «гуманітарної війни», або застосування сили для захисту цивільного населення (на прикладі Держави Лівія). *Старожитності лукомор'я*. 2022. № 1. С. 72–79. URL: <https://doi.org/10.33782/2708-4116.2022.1.140> (дата звернення: 02.04.2025).
4. Габер Є. В. «Арабська весна» на Близькому Сході: вибір моделі суспільної трансформації. *Суспільно-політичні трансформації в країнах Сходу на сучасному етапі*. 2012. С. 11–30.
5. Газін В. «Арабська весна»: причини, особливості та політичні наслідки для країн близькосхідного регіону та Північної Африки. *Старожитності лукомор'я*. 2023. № 5. С. 59–69. URL: <https://doi.org/10.33782/2708-4116.2023.5.232> (дата звернення: 21.03.2025).
6. Гончарук І. «Жасминова революція» в Тунісі – початок арабської весни. *Наука. Освіта. Молодь*. 2021. № 1. С. 62–65.
7. «Гребля великого ефіопського відродження»: як проєкт-символ призвів до масштабної кризи на північному сході Африки? Аналітичний центр ADASTRA. URL: <https://adastra.org.ua/blog/greblya-velikogo-efiopskogo-vidrozhennya-yak-proyekt-simvol-prizviv-do-masshtabnoyi-krizi-na-pivnichnomu-shodi-afriki> (дата звернення: 13.04.2025).

8. Громадяни Марокко підтримали демократизацію монархії. *Український тиждень*. URL: <https://tyzhden.ua/hromadiany-marokko-pidtrymaly-demokratyzatsiiu-monarkhii/> (дата звернення: 06.04.2025).
9. Грубов В. М. Арабська весна у прицілі інтересів: між контрольованим хаосом і стратегічним задумом. *Політологічний вісник*. 2012. Вип. 59. С. 472–488.
10. Ждамарова А. В. Арабська весна»: причини та історія розгортання кризи. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету*. 2019. № 17. С. 11–13.
11. Заянчковський В. Є. «Арабська весна»: перспективи трансформації геополітичного простору Близького Сходу та Північної Африки. *Стратегія розвитку України*. 2013. № 1. С. 257–261.
12. ЗМІ повідомили, що президент Тунісу залишив країну. *Кореспондент*. URL: <https://ua.korrespondent.net/world/1166121-zmi-povidomili-shcho-prezident-tunisu-zalishiv-krayinu> (дата звернення: 01.04.2025).
13. Каспрук В. Конституційна імітація реформ у Марокко. *Зеркало недели | Дзеркало тижня | Mirror Weekly*. URL: https://zn.ua/ukr/international/konstitutsiyna_imitatsiya_reform_u_marokko.html (дата звернення: 06.04.2025).
14. Климчук І., Михальчук І. Наслідки подій арабської весни в контексті регіональної та глобальної безпеки. *Наукові праці Міжрегіональної Академії управління персоналом. Політичні науки та публічне управління*. 2024. № 1 (73). С. 29–33. URL: [https://doi.org/10.32689/2523-4625-2024-1\(73\)-4](https://doi.org/10.32689/2523-4625-2024-1(73)-4) (дата звернення: 14.04.2025).
15. Нобелівську премію миру отримали представники Тунісу за розвиток демократії. *BBC News Україна*. URL: https://www.bbc.com/ukrainian/politics/2015/10/151009_tunisia_nobel_peace_prize_2015_update_sd (дата звернення: 09.04.2025).

16. Обама закликав обговорити реалізацію резолюції ООН щодо Лівії. *Радіо Свобода*. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/2342066.html> (дата звернення: 05.04.2025).
17. Олійник Ю. Хвороблива демократизація. *Український тиждень*. URL: <https://tyzhden.ua/khvoroblyva-demokratyzatsiia/> (дата звернення: 03.04.2025).
18. П'ять людей загинули під час акцій в Марокко – влада. *Радіо Свобода*. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/2316300.html> (дата звернення: 06.04.2025).
19. Савчук Т. «Арабська весна»: Близький Схід через 10 років після хвилі революцій. *Радіо Свобода*. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/arabska-vesna-10-rokiv-naslidky/31006081.html> (дата звернення: 03.04.2025).
20. Ситуація в Тунісі: за добу в країні змінилися три голови держави. *Кореспондент*. URL: <https://ua.korrespondent.net/world/1170888-situaciya-v-tunisi-za-dobu-v-krayini-zminilisya-tri-golovi-derzhavi> (дата звернення: 01.04.2025).
21. Скороход Ю. США і «Арабська весна». *Актуальні проблеми міжнародних відносин*. 2015. Вип. 125. Ч. 1. С. 4–14.
22. Теракт у Тунісі DW. *dw.com*. URL: <https://www.dw.com/uk/теракт-у-тунісі/t-19409765/page-1> (дата звернення: 12.04.2025).
23. У Єгипті розпочався референдум щодо зміни конституції. *TCH.ua*. URL: <https://tsn.ua/svit/u-yegipti-rozpochavsya-referendum-schodo-zmini-konstituciyi-1332768.html> (дата звернення: 10.04.2025).
24. У Тунісі президент розпустив парламент і узурпував усю повноту влади. *TCH.ua*. URL: <https://tsn.ua/svit/povernennya-diktaturi-prezident-tunisu-rozpustiv-parlament-2025064.html> (дата звернення: 10.04.2025).
25. Швед В. О. «Арабська весна» у контексті сучасного трансформаційного процесу на Близькому і Середньому Сході. *Проблеми всесвітньої історії*. 2016. № 1. С. 109–122.

- 26.14 людей стали жертвами заворушень у Тунісі. *Кореспондент*. URL: <https://ua.korrespondent.net/world/1163990-14-lyudej-stali-zhertvami-zavorushen-u-tunisi> (дата звернення: 01.04.2025).
- 27.5 things to know about women's rights in Algeria. *The Borgen Project*. URL: <https://borgenproject.org/womens-rights-in-algeria/> (date of access: 09.04.2025).
- 28.Algeria's foreign policy: facing a crossroads. *The Washington Institute*. URL: <https://www.washingtoninstitute.org/policy-analysis/algerias-foreign-policy-facing-crossroads> (date of access: 09.04.2025).
- 29.BBC News. Libya's Col Muammar Gaddafi killed, says NTC. *BBC News*. URL: <https://www.bbc.com/news/world-africa-15389550> (date of access: 04.04.2025).
- 30.Ben Mouss M. Evolution not revolution: A longitudinal study of the role of the Internet in Morocco's "Third Way". *Journal of Middle East media*. 2016. No. 12.
- 31.Brouwer L., Bartels E. Arab Spring in Morocco: social media and the 20 February movement. *Africa focus*. 2014. Vol. 27, no. 2. P. 9–22. URL: <https://doi.org/10.1163/2031356x-02702002> (date of access: 15.04.2025).
- 32.Burdah I. Morocco protest movements in the post-constitutional reform. *Indonesian journal of Islam and Muslim societies*. 2017. Vol. 7, no. 2. P. 201. URL: <https://doi.org/10.18326/ijims.v7i2.201-219> (date of access: 15.04.2025).
- 33.China's presence in Tunisia: how far has it come, and where is it headed? *The Washington Institute*. URL: <https://www.washingtoninstitute.org/policy-analysis/chinas-presence-tunisia-how-far-has-it-come-and-where-it-headed> (date of access: 08.04.2025).
- 34.Corruption perceptions index. *Transparency international*. URL: <https://www.transparency.org/en/cpi/2010> (date of access: 31.03.2025).
- 35.Country fact sheet | UN women data hub. *Homepage | UN Women Data Hub*. URL: https://data.unwomen.org/country/egypt?utm_source=chatgpt.com (date of access: 11.04.2025).

36. Daw M. A., El-Bouzedi A., Dau A. A. Libyan armed conflict 2011: mortality, injury and population displacement. *African journal of emergency medicine*. 2015. Vol. 5, no. 3. P. 101–107. URL: <https://doi.org/10.1016/j.afjem.2015.02.002> (date of access: 02.04.2025).
37. Democracy index. *Our World in Data*. URL: <https://ourworldindata.org/grapher/democracy-index-eiu?tab=chart&time=2010..2024&showSelectionOnlyInTable=1&p;country=TUN~DZA~EGY~LBY~MAR> (date of access: 03.04.2025).
38. Deutsche Welle. Ісламісти взяли на себе відповідальність за теракт у Тунісі. DW. 19.03.2015. *dw.com*. URL: <https://www.dw.com/uk/ісламська-держав-взяла-на-себе-відповідальність-за-теракт-у-тунісі/a-18327895> (дата звернення: 11.04.2025).
39. D. Le Sueur J. Algeria, the Arab spring, and the specter of jihad. *Algeria three years after the Arab spring*. P. 9–15.
40. February 20 movement: reflections of a young activist. *Open democracy*. URL: <https://www.opendemocracy.net/en/5050/february-20-movement-reflections-of-young-activist/> (date of access: 06.04.2025).
41. GDP by country – worldometer. *Worldometer*. URL: <https://www.worldometers.info/gdp/gdp-by-country/> (date of access: 12.04.2025).
42. GDP (current US\$) – Arab world. *World Bank Group*. URL: https://data.worldbank.org/indicator/NY.GDP.MKTP.CD?end=2005&locations=1A&name_desc=false&start=1961 (date of access: 03.04.2025).
43. Human development index | human development reports. *Human Development Reports*. URL: <https://hdr.undp.org/data-center/human-development-index#/indicies/HDI> (date of access: 05.04.2025).
44. Index. *Bienvenue sur le site de Reporters sans frontières | RSF*. URL: <https://rsf.org/en/index> (date of access: 12.04.2025).

45. Israel and North Africa: security challenges and strategic alliances - opinion. *The Jerusalem Post* | *JPost.com*. URL: <https://www.jpost.com/opinion/article-841213> (date of access: 02.04.2025).
46. Jaby A. N. Protest movements in Algeria. المركز العربي للأبحاث ودراسة السياسات. URL: https://www.dohainstitute.org/en/PoliticalStudies/Pages/Protest_Movements_in_Algeria.aspx (date of access: 08.04.2025).
47. Karshenas M., Alami R., Moghadam V. Social policy after the Arab spring: states and social rights in the MENA region. *World development*. 2014. No. 64. P. 726–739.
48. Khouili R., Levine-Spound D. Article 230: a history of the criminalization of homosexuality in Tunisia.
49. Lawrence A. K. Repression and activism among the Arab spring's first movers: evidence from Morocco's February 20-th movement. *British journal of political science*. 2016. Vol. 47, no. 3. P. 699–718. URL: <https://doi.org/10.1017/s0007123415000733> (date of access: 14.04.2025).
50. Lewis A. Why has Morocco's king survived the Arab spring? *BBC News*. URL: <https://www.bbc.com/news/world-middle-east-15856989> (date of access: 07.04.2025).
51. Libyan rebels make fresh gains, NATO drops leaflets. *Africa Reuters*. URL: <https://web.archive.org/web/20160304054944/http://af.reuters.com/article/worldNews/idAFTRE74E1I420110614> (date of access: 02.04.2025).
52. Makukh-Fedorkova I., Vovk B. The influence of new media and social networks on the revolutionary events of the «Arab spring». *Mediaforum: analytics, forecasts, information management*. 2022. No. 11. P. 279–297. URL: <https://doi.org/10.31861/mediaforum.2022.11.279-297> (date of access: 01.04.2025).
53. Malik A., Awadallah B. The economics of the Arab spring. *World development*. 2013. No. 45. P. 296–313.

54. Malmvig H., Tassinari F. The “Arab spring” and the external actor’s role within the euro-mediterranean region. *IEMed*. URL: <https://www.iemed.org/publication/the-arab-spring-and-the-external-actors-role-within-the-euro-mediterranean-region/> (date of access: 31.03.2025).
55. Morocco: freedom in the world 2024 country report | freedom house. *Freedom House*. URL: <https://freedomhouse.org/country/morocco/freedom-world/2024> (date of access: 06.04.2025).
56. Morocco’s concerning domestic and foreign policies. *Arab Center Washington DC*. URL: <https://arabcenterdc.org/resource/moroccos-concerning-domestic-and-foreign-policies/> (date of access: 05.04.2025).
57. Most developed countries in Africa 2025. *Data Pandas*. URL: <https://www.datapandas.org/ranking/most-developed-countries-in-africa> (date of access: 09.04.2025).
58. Poell T., Darmoni K. Twitter as a multilingual space: The articulation of the Tunisian revolution. *NECSUS*. URL: <https://necsus-ejms.org/twitter-as-a-multilingual-space-the-articulation-of-the-tunisian-revolution-through-sidibouزيد-by-thomas-poell-and-kaouthar-darmoni/> (date of access: 02.04.2025).
59. Region's protests spread to morocco. *WSJ*. URL: https://web.archive.org/web/20220329205302/https://www.wsj.com/articles/SB10001424052748703498804576156180408970252?mod=googlenews_wsj (date of access: 09.04.2025).
60. Renavigating a soft power relationship between the west and Tunisia. *The Washington Institute*. URL: <https://www.washingtoninstitute.org/policy-analysis/renavigating-soft-power-relationship-between-west-and-tunisia> (date of access: 09.04.2025).
61. Saaida M. The role of external actors in the Arab spring. *Qeios*. URL: <https://www.qeios.com/read/PPNEK0> (date of access: 31.03.2025).

62. Schaer C. Is Libya on the brink of a new civil war? *DW*. 08.16.2024. *dw.com*. URL: <https://www.dw.com/en/is-libya-on-the-brink-of-a-new-civil-war/a-69963648> (date of access: 05.04.2025).
63. Siebens J., Case B. The Libyan civil war: context and consequences. *THINK international and human security*. 2012. P. 2–39.
64. Sly L. The unfinished business of the Arab Spring. *The Washington Post*. URL: <https://www.washingtonpost.com/world/interactive/2021/arab-spring-10-year-anniversary-lost-decade/> (date of access: 07.04.2025).
65. The arab spring at ten years: what's the legacy of the uprisings? *Council on Foreign Relations*. URL: <https://www.cfr.org/article/arab-spring-ten-years-whats-legacy-uprisings> (date of access: 07.04.2025).
66. The Arab uprisings never ended. *Foreign Affairs*. URL: https://www.foreignaffairs.com/articles/middle-east/2020-12-08/arab-uprisings-never-ended?utm_source=google&utm_medium=cpc&utm_campaign=dsa_middle_east_tfd&gad_source=1&gbraid=0AAAAAD7NbWklynKfhNl9oc2COlrCi5tQB&gclid=Cj0KCQjw2N2_BhCAARIsAK4pEkXZ0CDr0gECQ0mo--l_jpsS1JmOECKwYsJpMJjib7EI-GLMp-c5OcaAo_sEALw_wcB (date of access: 11.04.2025).
67. The World Bank in Algeria. *The World Bank Group*. URL: <https://www.worldbank.org/en/country/algeria> (date of access: 10.04.2025).
68. The World Bank in Morocco. *The World Bank Group*. URL: <https://www.worldbank.org/en/country/morocco> (date of access: 10.04.2025).
69. Timeline: how the Arab spring unfolded. *Al Jazeera*. URL: <https://www.aljazeera.com/news/2021/1/14/arab-spring-ten-years-on> (date of access: 07.04.2025).
70. Weighing Morocco's new constitution *MERIP*. URL: <https://merip.org/2011/07/weighing-moroccos-new-constitution/> (date of access: 06.04.2025).

71. Women and politics in Algeria: One-step forward, two steps back. *The Washington Institute*. URL: <https://www.washingtoninstitute.org/policy-analysis/women-and-politics-algeria-one-step-forward-two-steps-back> (date of access: 10.04.2025).
72. Yahyaoui H. Political transition in Algeria post Arab spring. *Journal of applied professional studies*. 2023. Vol. 1, no. 4. 9.
73. Zhdamarova A., Bilan S. Арабська весна та неконституційні зміни урядів в Африці. *Acta de historia & politica: saeculum XXI*. 2022. № 04. С. 28–35. URL: <https://doi.org/10.26693/ahpsxxi2022.04.028> (дата звернення: 01.04.2025).
74. Zoubir Y. H. The Arab spring. is Algeria the exception? *IEMed*. URL: <https://www.iemed.org/publication/the-arab-spring-is-algeria-the-exception/> (date of access: 05.04.2025).

ДОДАТКИ

Додаток А

Туніс

Джерело:

URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/arabska-vesna-10-rokiv-naslidky/31006081.html>

Додаток Б

Майдан ат-Тахрір, лютий 2011 р.

Джерело:

URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/arabska-vesna-10-rokiv-naslidky/31006081.html>

Додаток В

21 листопада 2011 р. Центр Каїра, Єгипт

Джерело:

URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/arabska-vesna-10-rokiv-naslidky/31006081.html>

Додаток Г

Демонстрації «Арабської весни» в Лівії

Джерело:

URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/arabska-vesna-10-rokiv-naslidky/31006081.html>

Додаток Д

**Маніфестація, організована RCD в Алжирі, фото зроблене з балкона.
22 січня 2011 р.**

Джерело:

URL: https://en.wikipedia.org/wiki/2010%E2%80%932012_Algerian_protests

Додаток Е

У лютому 2011 р., під час продемократичних протестів «Арабської весни», демонстранти пройшли маршем у Рабаті, Марокко, вимагаючи політичних реформ.

Джерело:

URL: <https://kids.britannica.com/students/assembly/view/267194>